

JUAN LUIS VIVES ÉS A SPANYOL RENESZÁNSZ IRODALOM EGYIK REJTÉLYE

H. KAKUCSKA MÁRIA

A spanyol pikareszk irodalom előfutárának tekinthető *La vida de Lazarillo de Tormes y de sus fortunas y adversidades*¹ című művet szokás röviden *Lazarillo de Tormes*ként, azaz a főhős nevén emlegetni. Az egyesszám első személyben, pesszimista és moralizáló hangnemben megírt önéletrajzi regény hősének, a vakvezető kisfiúnak nyomorúságos gyermekkorát, házasságát és felnőttkorát meséli el. Neve beszélőnév: Lazarillo vakvezetőt, míg *lázaro* szegényembert, Latin-Amerikában leprást jelent. A *Vuestra Merced* [Nagyságod] megszólítással az írásmű levélformáját és általános érvényűségével a címzett ismeretlenségét is jelzi a szerző. Hét *tratado* [tárgyalás] hosszúságában számol be a gonosztevő vizimolnár árvájának, Lázaro González Péreznek – azaz Lazarillo – sorsáról, aki Amadis de Gaulához hasonlóan, Salamanca egyik folyóján, a Tormesen született. Lazarillot anyja, Antona Pérez egy vak szolgálatába adta, miután egy Zaide nevű „feketével” összeállt, s egy szép mulatt mostohatestvérnek adott életet. A különböző „urak“, *hidalgok* [hijo de algo, valaki fia] szolgálatának bemutatása során a spanyol társadalom mérhetetlen nyomorát ismerjük meg. A regény a XVI. század kegyetlen és irgalmatlan viszonyait, különösen a klérust ábrázolja erős cinizmussal. Írójának nevét nem ismerjük, de olyan személyiségek, mint például Fray Juan Ortega, Diego Hurtado de Mendoza, Juan és Alfonso de Valdés vetődtek fel. Első kiadásai Medina del Campoban és Burgosban 1554-ben jelentek meg. A művet erasmista volta miatt betiltotta az Inkvizíció, s egészen a XIX. századig nem is adták ki. A spanyol

---

¹ A két legismertebb kiadás: Névtelen, *Lazarillo de Tormes élete; kalandjairól és viszontagságairól*, Medina del Campo, Mateo y Francisco del Canto, 1554; Ua, Burgos, és Antwerpen, 1554; Anónimo, *Lazarillo de Tormes*, Prefacio de Gregorio Marañón, Colección Austral, 156, Espasa-Calpe. S.A., Madrid, 1976, tovább: *Lazarillo*.

filológusi kedélyeket Francisco Calero latin professzor 2005-től nemcsak a *Lazarillo* új elemzésével,² hanem azzal a megállapításával is borzolta,³ mely szerint a filozófus humanista, Juan Luis Vives (1492/1493–1540) lenne a szerzője. Érvelése lenyűgöző és mindenek felett, meggyőző. Vives műveinek, és a *De subventione pauperum*-nak⁴ alapos ismerete mellett, el kell tudni fogadni azt a tényt is, hogy a katalán humanista *converso*, azaz kikeresztelkedett zsidó családban született. Francisco Calero összegzi a *Lazarillo*-kutatás megállapításait, és ezeket megfelelteti a Vives-példákkal: kiválóan tudott levelet írni, sőt ilyen jellegű tanácsadó⁵ művet is írt, ezért nem lehetett nehéz egy levélformájú mű megalkotása. Francisco Márquez Villanueva a kóperegényben fellelhető jogi ismereteket említi, s Calero az 1531-től a XVIII. századig rendületlen népszerűségnek és sok kiadásnak örvendő vivesi *De disciplinist* említi. Américo Castro fellelvése szerint a *Lazarillo*-szerző Spanyolországban kívül élő *converso* volt, s Francisco Calero összekapcsolja ezt Vives származásával: a Párizsba menő tizenéves diák bármennyire is vágyakozott Valencia kék egére, soha többé nem tért vissza szeretett városába; szülei, testvérei és rokonai inkvizíciós kálváriája visszariasztotta. Más szerzők *Lazarillo* morálját, a kegyességet és a keresztényi együttérzést emelik ki, ezzel állítja párhuzamba Calero Vives pedagógiai munkásságát, az erkölcs, az oktatás-nevelés központi fontosságát. *Lazarillo* állandóan szenved az éhségtől, a koldulástól s ezzel állítható párhuzamba Vives *De subventione pauperum* című, 1526-ban írt traktátusa. S nem utolsó sorban Vives egész életén át tartó szegénysége is hasonlatos a *Lazarillo*éhoz. *Lazarillo* szerzőjének valenciai származása is feltételezhető, emlegeti a déligyümölcsöket, az itt szokásos labdajátékokat és néhány nyelvi fordulat is erről árulkodik. A büszkeség, a nemesség hivalkodásának elítélése, vagy a szegényeket meglopó papság erős bírálata a *Socorro*-ban is jellegzetes. Juan Luis Vives 1526-ban *A szegények segítéséről* írt traktátusában a jól működő, még a szegényeknek is megfelelő közösség (város) megszervezéséről írt. Az ekkoriban szokásos művek, Morus Tamás *Utópia*-ja,

² Francisco Calero, „Interpretación del Lazarillo de Tormes”, *Especulo* 29 [*Especulo, Revista de estudios literarios*, Universidad Complutense de Madrid], 2005, újabban: <http://www.ucm.es/info/especulo/numero29/lazarill.html>

³ Francisco Calero, „Luis Vives fue el autor del Lazarillo de Tormes”, *Especulo* 32 (2006); Uő, *Juan Luis Vives, autor del Lazarillo de Tormes*, Valencia, Ajuntament, 2006, <http://www.ucm.es/info/especulo/numero32/luvives.html>.

⁴ Juan Luis Vives, *De subventione pauperum*, Bruges, 1526. Megtalálható: J. L. Vives, *Opera in duos distincta tomos*, Ed. Hulderius Coccius, Basileae, 1555, II. t. 890–922. I. Az általam használt kötet lelőhelye a Széchényi Könyvtárban: J. L. V., *Opera in duos* etc. Antikva 380 II. 890–922. I., (a továbbiakban *Opera* II.) és Vives műveinek spanyol kiadása: *Obras completas*, I-II., Primera traslación castellana íntegra y directa, comentarios, notas y un ensayo biobibliografico [sic!] por Lorenzo Riber de la Real Academia Española, Aguilar, Madrid, 1947.; uo.: *Del socorro de los pobres*, tomo I. 1355–1411. I. A továbbiakban az egyszerűség kedvéért: *Socorro* és oldalszám; az idézett szövegeket a tanulmányírója fordította.

⁵ J. L. Vives, *De conscribendis epistolis*, Basileae, 1536.

de később Bacon *Új Atlantis*-a, Campanella *Napállama*, Johann Valentin Andreä *Christianopolis*-a⁶ az elképzelt új, jobb világot máshol, egy új szigeten helyezik el. Vives a meglévőből nem kivonulni akar, hanem reformálni, jobbá tenni a szegények számára is. A művet 1526. január 6-i dátummal Brügge város polgármesteréhez és szenátusához intézett ajánlás előzi meg: „Meg kell vallanom, hogy legalább annyira kedvelem ezt a várost, mint a szülővárosomat, Valenciát, és nem is illetem más névvel, mint a hazáéval, merthogy már tizennégy éve lakom benne, sőt, innen vettem feleséget is... Tetszik a ti adminisztrációs rendszerek, ennek a népnek a műveltsége és kultúráltsága és az a hihetetlen nyugalom és igazságosság, ami itt uralkodik... A szükség mellyel közülük (városlakók) sokan küzdenek, kényszerített, hogy írásba foglaljam azokat a módokat, melyeket hasznosnak itélek szegénységükbeni megsegítésükre. Hogy ezt megtettem, Praet úr, a ti prefektusotok az oka még, aki gyakori, aggódo félelemmel gondol e város közjávára, ahogy ez feladata is, és sok éve Angliában erre megkért. Nektek ajánlom ezt a művet, mivelhogy erős a ti elhatározástok cselekedni a jót, könnyíteni a nyomorultakon. (Ezt bizonyítja a mindenhol ide özönlő szegények nagy tömege, hogy mindig gondos menedéke a szükségetlátóknak.)”⁷

Az írás első, 11. fejezetből álló könyvében Vives általánosságban, a keresztényi tanításnak és az antik eszméknek megfelelően foglalkozik az ember szükségleteinek, nyomorúságának eredetével, a jócselekedetek céljával, a jótettek természetességével, a szegények viselkedés-módjával, a jócselekedet végrehajtásának akadályaival, a kölcsönös segítség nélkül létezni nem tudó kereszténységgel.⁸ A II. könyv tíz fejezete a tulajdonképpeni program. Alap gondolata a mindenki számára megfelelő hasznos elfog-

⁶ Thomas More, *Utopia*, 1516; Tommaso Campanella, *La città del sole*, 1602/1623; Francis Bacon, *New-Atlantis*, 1627; Johann Valentin Andreä, *Christianopolis*, 1627.

⁷ *Socorro*, ajánlás, 1355. l.: „...he de confesar que yo tengo tanta afición a esta ciudad como a mi nativa Valencia, y no la nombro con otro nombre que el de *Patria* porque catorce años ha que habito en ella, ... aquí tomé esposa;...me agradó vuestro sistema administrativo, la educación y civilidad de este pueblo y la increíble quietud y justicia que reinan aquí ... La necesidad en que muchos de ellos se debaten me obligó a poner por escrito los medios que yo juzgo conducentes al socorro de su indigencia. Que yo hiciera esto mismo, hace ya mucho tiempo que en Inglaterra me rogó el señor Praet, prefecto vuestro, que con frecuencia y con muy visto celo piensa en el bien público de esta ciudad, como es su deber. A vosotros dedico esta obra; ya porque es muy fuerte vuestra propensión a hacer bien y aliviar a los miserables (Cosa de que da testimonio tanta muchedumbre de pobres como de todas partes afluye aquí, cual a un refugio siempre prevenido para los necesitados), ...”

⁸ *Socorro*, I. könyv 1.fejezet: Origen de la necesidad y miseria del hombre; 2.: Necesidades de los hombres; 3.: Cuál sea la razón de hacer bien; 4.: Cuán natural es el hacer bien; 5.: Por qué causas algunos se apartan de hacer bien; 6.: De qué modo deben portarse los pobres; 7.: Qué vicios impiden hacer bien a los que pueden hacerlo; 8.: Qué ninguna cosa debe sernos estorbo para hacer bien; 9.: Que lo que da Dios a cada uno no se lo da para él solo; 10.: Que no pueden subsistir ni la piedad ni el Cristianismo sin el socorro mutuo; 11.: Cuánto bien se ha de hacer a cada uno y cómo se le ha de hacer este bien.

laltság, munka megtalálása mindenre kiterjedő ellenőrzés mellett. A szegények lakóhely szerinti számba vétele után – menhelyekben, (kórházakban), otthon élők, nyilvánosan kéregetők – Vives szakszerűen elmagyarázza a menhelyek sokféleségét. Mai értelmezésünk szerint kórházat, gyermeknevelő intézetet, árvaházat, elmeegógyintézetet és a vakok intézetét egyaránt jelenti.⁹ Az ellenőrzést egy írnok és a városi vezetők-ből alakított csoport látná el a lakók nevének, odakerülésük okának feljegyzésével.¹⁰ Az otthon élőket gyermekeikkel és szükségleteikkel a parókia két küldötte az elszegényedés okának megnevezésével venné számba.¹¹ Egyik szegény a másikról nem adhat ki „szegénységi bizonyítványt”.¹² A lakóhely nélküli kóborló, egészséges koldusok a fertőzések elkerülése végett egy nyitott helyen, a teljes konzisztórium előtt nyilvánítanák ki koldulásuk okát és nevüket.¹³ A beteg koldusoknak ugyanígy kell tenniük kettő vagy négy küldött és egy orvos jelenlétében.¹⁴ A konzisztórium kiválasztotta két vezető széles körű hatalommal rendelkező, a kötelezés, a kényszerítés és a bebörtönzés jogával.¹⁵ Majd az egészségügyi besorolás következne. A város, olyan, mint egy jól szervezett ház, mindenkinek megvan a maga helye, feladata. Akik nem tesznek semmit, hamar megtanulnak rosszat cselekedni.¹⁶ A betegek és öregek is képesek egészségi állapotuknak, koruknak megfelelően valamire. A csúnya okok, szerencsejáték, utcalányok, mohóság, fényűzés miatt nyomorba jutók Brügge valamelyik gyapjúműhelyében kapjanak kellemetlen munkát, élmük elegendő és egyszerű legyen; az éhség

---

⁹ uo., 1392. l.: „... Doy el nombre de hospitales a aquellas instituciones donde los enfermos son mantenidos y curados, ...donde se educan los niños y las niñas, donde se crían los hijos de nadie, donde se encierran los locos y donde los ciegos pasan la vida.”

¹⁰ uo., 1393.l.: „... Visite, pues, e inspeccione cada uno de estos establecimientos una comisión de dos regidores, acompañados de un escribano, tomen nota de las rentas y del numerario, registren los nombres de los asilados que sostiene el establecimiento y los motivos por que ingresó cada uno de ellos, ...”

¹¹ uo., 1393. l.: „Los que padecen en su casa los agobios de la pobreza sean también anotados con sus hijos respectivos por dos diputados en cada parroquia, especificando sus necesidades; qué contingencias vinieron a ser pobres.”

¹² uo., 1393. l.: „No se admita de un pobre el testimonio de pobreza de otro pobre, pues la envidia no huelga; ...”

¹³ uo., 1393. l.: „... Los mendigos vagos sin domicilio fijo, que gozan de salud, declaren su nombre delante del pleno del consistorio y la causa por que mendigan, en un espacio libre, porque aquella chusma infecta no ponga sus pies en el palacio consistorial; ...”

¹⁴ uo.: „... y los mendigos enfermos hagan lo mismo en presencia de dos o de cuatro regidores asesorados por un médico, ...”

¹⁵ uo.: „A los que eligiere la corporación consistorial para el examen y ejecución de todos estos extremos, dénselos amplios poderes para obligar, compeler y aun encarcelar, ...”

¹⁶ uo., 3. fejezet: „De qué manera se ha de procurar el mantenimiento de todos éstos” és 1394.l.: „... no se ha de sufrir que nadie viva ocioso en la ciudad, donde, como en una casa bien ordenada, cada uno tiene que estar en su puesto, atento a su oficio. Añejo es el refrán: *Los hombres, con no hacer nada, aprenden a hacer mal.*”

senkivel se végezzen. Az okosabbaknak, képzetteknek a műhelyek, hivatalok igényeinek megfelelően kell elfoglaltságot adni. A kórházakban tartózkodók közül az alkalmasak lássanak el valami munkát, akiknek bére közösségi célokra lesz fordítható. Aki képes rá, tanuljon; ha másra nem képes, énekeljen. „A lustaság és a restség, nem a testi rokkantság az, amikor valaki nem tud semmit sem tenni”.¹⁷ Az elmebetegeket megfelelő terápiával kell kigyógyítani bajukból. A beteg koldusokat kórházakban kell gyógyítani orvos és patikus felügyelete mellett. Az otthon élő szükölködőket is munkára kell fogni.¹⁸ A gyermekek nevelését – 4. fejezet – hatéves korukig, ha van, az anyjuk lássa el, egyébként menhelyre kerüljenek, majd népiskolába, ahol az oktatást tiszteletreméltó, gondos férfiú végezze; a lányokat hasonló elvek szerint neveljék a tisztességes életre. Élelmük egyszerű, de elegendő legyen. Az itt végzett növendékek később maguk is az intézmény tanítói vagy szerzetesek lehetnek.

Vives, hogy működő képesek legyenek, igen szigorú kontroll alatt tartaná a szegények ellátására létrehozott intézményeket: így az iskolát is (ötödik fejezet, 1398. l.). A szenátus két tagja ügyelné fel őket, éves beszámolási kötelezettséggel. Vives a 6. fejezetben (1398–1403) a fenntartáshoz szükséges pénz előteremtéséről ír, a keresztényi irgalomra, az adakozásra apellálva: a gazdagabb menhely a többletbevételéről való lemondással, a gazdagabb polgár temetési költségének egy részével, vagy akár a templomokban elhelyezett pénzgyűjtő ládikó tartalmával. A szerző külön megjegyzi, a szerzeteseknek nem kell adni a begyűlt adományokból, nekik van elég. A város a közkiadások csökkentésével juthat még pénzhez. A hadifoglyok, tűzvészek, háborúk áldozatai, hajótöröttek, árvízkárosultak mind a gondoskodandók széles köréhez tartoznak. Vives felfogása szerint mindenkin gondoskodni kell (e témának szentel még két másik művet¹⁹) figyelembe véve nyomorúságossá válásának okait. A mesterségek elsajátításához szükséges műhelyek vezetését erre a feladatra kiválasztott alkalmas személy lássa el. A megözvegyült vagy más szegény nők a kórházakban kaphatnának munkát. A vakok számára a hosszú idő óta a kosárfonás a legmegfelelőbb elfoglaltság. Minden kéregető és egyéb más módon pénzhez jutó szegény számára legyen törvény a kapott pénz átadása a magisztrátusnak.

Vives gyakorlatias gondolkodásában része van az otthoni, valenciai posztókereskedésbeli tapasztalatoknak is. A flandriai halászok, a brüggei műhelyek problémáiról, az alacsony bérekről nem lehetett nehéz értesülnie. 1523–1528 között Angliában élt, gyakran megfordult Thomas More barátjának házában, ismerhette az *Utopia*-t is, de

¹⁷ *Socorro*, 1395: „La pereza y la holgazanería, y no el defecto fisico, es lo que les hace decir que no pueden hacer nada.”

¹⁸ Uo. 1397. l. : „A los necesitados que se están en su casa se les ha de proporcionar trabajo de las obras públicas o de los hospitales; ...”

¹⁹ Juan Luis Vives, *De Europae dissidiis et bello turcico*, Bruges, 1526; uő, *De Europae in statu ac tumultibus*, Louvain, 1522.

annak közvetlen hatása nem mutatható ki traktátusán. Megjegyzendő, More *Utopia*-jában, mint általában az ilyen természetű munkákban, nincsenek sem szegények, sem koldusok! Vívást nem érdekelte a pénz, ritkán panaszkodik szegénységére, nem szegődött el egyetlen uralkodó szolgálatába sem. 1521–1522-ben, az Ágoston-kommentárok²⁰ munkálata közben olvashatunk leveleiben többet az anyagiakról.²¹

A *Socorro* történetéhez tartozik, hogy Spanyolországban létezett egy 1387-ben hozott törvény, mely a helyi hatóságokhoz fordult a csavargók közmunkára fogásának céljából. Ezt a törvényt fogadta el 1540-ben a spanyol országgyűlés, mely tekinthető Vives iskolájának elismeréseként is. A törvényhozás hajlott javaslatainak elismerésére, elfogadására, de a „lusta koldusok”, a szerzetesrendekkel egyetemben ellene voltak. Domingo Soto²² (1494–1560) V. Károly domonkos rendi gyóntatója és rendtársai érvelése szerint a kéregetés az ember alapvető joga, amelytől senki sem foszthatja meg. Kortársainak nem tetszett sem a magántulajdon társadalmi feladatokat ellátó tervezetének ötlete, sem a háborúk egyértelmű elutasítása. E művét egyaránt támadta a keresztényi irgalom elvilágiasítása miatt az egyház és kortársai is, hiszen a középkor eszménye az apostoli szegénység, melynek megszüntetésén Vives a közösség mindenre kiterjedő figyelmű atyjaként oly nagy vehemenciával munkálkodott, nem elítélendő vagy megvetendő állapot volt. Neveléstudományi írásai a *De institutione feminae christiana*e (1523), *De ratione studii puerilis* (1523), *De officio mariti* (1528), *De disciplinis* (1531), *De ratione dicendi* (1532) felfoghatóak a tökéletes állam tökéletes polgárai kialakításának állomásaiként. Munkássága utópisztikus elemei – a feltétlen hit az erény, a nevelés embert pozitívan formáló erejében, – keverednek realitás érzékével, hiszen azt is látja, hogy széleskörű ellenőrzés bevezetése nélkül nem valósíthatók meg elképzelései. A nevelés gondos megszervezésében szigorú ellenőrzést, az olvasmányok kontrollálásában egyfajta cenzúra bevezetését kívánja. A születőben lévő új műfaj, a regény nála elítélendő (*De institutione feminae christiana*e, *De disciplinis* 23). A hadakozást tárgyaló művek, és minden olyasmi kihagyását javasolja, mely a megfelelő nevelést és a lélek épülését nem szolgálja. Műveiben az „Aranykor”-ra gyakran hivatkozva bírálja korát, a mindenütt fellelhető nyomort, melynek kialakulásában szerinte nagy szerepet játszanak a háborúk, az elégtelen nevelés. Idealizmusát nem ismeri fel, az emberiségre és sorsának javítására tett javaslatait megvalósíthatónak tartja, bár szkepszise a cenzúra, az ellenőrzés bevezetésében megmutatkozik. Vives szerzősége elleni nyomós érv lehetne, hogy 1554-ben már tizennégy éve halott volt. Igaz barátja, Franciscus Craneveldius azonban ezt az érvet is megcáfolta: *De veritate fidei christi-*

²⁰ Juan Luis Vives, *Commentaria in XXII libri De civitate Dei divi Aurelii Augustini*, Louvain, 1521.

²¹ Erasmusnak írt levele található Percy Stafford Allen, *Opus epistolarum Desiderii Erasmi*, 12. t., Oxford, 1908–1952; V. t. 1303. levél 24–31 sor. A továbbiakban: Allen, kötet, levél- és a sor száma.

²² Domingo Soto, *Deliberación en la causa de los pobres*, Salamanca, 1545.

anae című művét Vives özvegye kérésére jelentette meg. Az irodalomtörténészek sem tagadják egy 1535 körüli kéziratos Lazarillo-ösváltozat létezését.

Vives és ötlete elnyerte méltó büntetését. Nem kisebb író, mint Miguel Servantes de Saavedra²⁴ tette őt és ideáját egy másik remek spanyol művel, a Celestinával együtt nevetségessé a Don Quijotéban. A főhős és a kerítő párbeszédében a világ megjobbításán tevékenykedőkről szólva olvassuk: „... ami a kerítőséget illeti, azért nem érdemelte meg a gályarabságot, inkább a gályarabok fejévé és parancsnokává kellett volna megtenni, mert a kerítőség nem csekélység; okos emberekre kellene bízni, s igen szükséges minden jól berendezett társadalomban. Ezt csak jó családból származó emberek gyakorolhatták, s még fölöttük is felvigyázókat, ellenőröket kellene tartani, mint más hivatalok fölött, s számukat úgy kellene megszabni s nyilvántartani, mint az alkuszokét a piacon. ... sok bajt el lehetne háritani, éppen az abból származó bajokat, hogy ezt a hivatalt és foglalkozást balgatag, értelmetlen népség űzi, többé-kevésbé silány asszonyok, éretlen tapasztalatlan fickók, sihederek és a legszükségesebb esetben, valahányszor valami ügyesség kívántatnék, csak a szájokat tátják, azt se tudják, melyik a jobb kezük. ... e világon oly boszorkányosság nem létezik, mely, mint némely tudatlan ember gondolja, képes volna kényszeríteni az akaratot: mert a mi akaratunk szabad, és sem fű, sem varázslat erőt nem vehet rajta. Az, amit egyik-másik esztelen banya s vakmerő csaló megtehet, mindössze abból áll, hogy kotyvalékokat, mérgeket kevernek, így bolondítják az embereket, elhítetik másokkal: hatalmuk van, ... holott – amint már említettem – az akaratot nem lehet kényszeríteni.”

A kerítő válasza: „... a boszorkányosságban én csakugyan nem is vagyok ludas, hanem ami a kerítőséget illeti, azt nem tagadhatom. Én azonban azt gondoltam, senki-nek sem teszek ezzel rosszat, csak az volt a szándékom, hogy a világ örvendezzék, s békében és nyugalomban éljen, minden civakodás és gyötrődés nélkül. De ez a jó szándék mit sem használt, ...”²⁵

Kettős csavart jelent az idézet: nemcsak Vives jól szervezett, ellenőrzött társadalmát teszi nevetségessé és kérdésessé, melyet csak kerítők hozhatnak létre, hanem a szabad akaratról szóló tudós vitákat is.²⁶ Hogyan vélekedjünk arról a társadalomról, melyet kerítők szervezése tesz jól működővé, és amelyben a szabad akaratban való hitet a boszorkánykodásról való lemondás illetve az abban való nem hit jelenti?

²⁴ Miguel de Cervantes Saavedra, *El ingenioso hidalgo Don Quijote da La Mancha*, Madrid, 1605, és Fernando de Rojas, *Tragicomedia de Calisto y Melíbea y da la puta vieja Celestina*, 1499.

²⁵ A Don Quijote magyarul: Cervantes, *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*, Györy Vilmos fordítását átdolgozta Benyhe János, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1976. I. 22.

²⁶ Csak a legnevezetesebbekre utalva: Augustinus, *De libero arbitrio*, Erasmus Roterodamus, *De libero arbitrio*, Martin Luther, *De servo arbitrio*, 1525.